

належністю та соціальною структурою киргизького суспільства, історичними традиціями і рівнем економічного розвитку, а також динамічною геополітичних процесів в даному регіоні. Констатовано формування усталеного циклу суспільно-політичного життя Киргизстану революція–авторитаризм–революція. Зроблено висновок, що кланова гетерогенність киргизького соціуму унеможливорює консолідацію абсолютної влади в одних руках.

Ключові слова: Киргизстан, суспільство, трансформація, революція, клани, конституція.

Features of the Socio-Political Transformation of Kyrgyzstan in the Post-Soviet Period

Specificity of the social and political transformations in the Kyrgyz Republic at the end of the 20th – early 21st centuries is studied. It is determined that the peculiarities of their evolution and vector of the development are due to the civilization characteristic and social structure of the Kyrgyz society, historical traditions and level of economic development of the country, and the dynamics of geopolitical processes in the region. It is ascertained the formation of an established cycle of social and political life of Kyrgyzstan revolution-authoritarianism-revolution. It is concluded that the clan heterogeneity of the Kyrgyz society makes it impossible to consolidate absolute power in one hand.

Keywords: *Kyrgyzstan, society, transformation, revolution, clans, constitution.*

Кінець 80-х – початок 90-х років ХХ століття став періодом колапсу комуністичних режимів у Центрально-Східній Європі та розпаду Радянського Союзу. В цей час в західній політичній науці сформувався своєрідний дослідницький напрям – «теорія демократизації» або «література про перехід» (transition literature), в межах якого фахівці різних суспільно-гуманітарних дисциплін намагалися визначити основні засади трансформації тоталітарних і авторитарних режимів [1–6].

Наголошуючи на глобальному відродженні теорії і практики демократії, яке водночас супроводжувалося самодискредитацією комуністичної системи та інших диктатур як «африканського соціалізму» та «бюрократичного авторитаризму», значна частина робіт на початку 1990-х була позначена надмірним месіанським запалом, коли сучасна демократія витлумачувалась не як «політична домовленість, з якою можна погодитись чи заперечити, а як доля, нове й усепроникне звільнення» [7].

Зокрема, в одній зі своїх найвідоміших праць авторитетний американський політолог С. Гантінгтон охарактеризував ці вражаючі зміни як «третю хвилю демократизації», яка здійнялася 25 квітня 1974 р. у Лісабоні (Португалія) і прокотилася світом, захоплюючи на своєму шляху все нові й нові регіони [8], а відомий філософ Ф. Фукуяма у своїй найвідомішій праці «Кінець історії» охарактеризував демократизацію як незворотну іманентну тенденцію сучасного світу – завершення ідеологічної еволюції людства і універсалізацію західної моделі ліберальної демократії як кінцевої форми правління, натомість недемократичні суспільства буде витіснено в позаісторичний світ [9].

До певної міри теорія демократизації стала своєрідним продовженням популярної в 1960-і – 1970-і рр. теорії модернізації, апологети якої, намагаючись виокремити фактори соціального прогресу і розвитку людських спільнот, обґрунтовували неминучість трансформації «традиційних» і «архаїчних» суспільств у сучасні (модерні), хоча сама Історія постійно змушувала фахівців гуманітарного профілю постійно згадувати ніцшеанську ідею «вічного повернення».

Цілком природно, що суспільна еволюція та політична трансформація в пострадянських республіках Центральної Азії стали наочним запереченням поширених на початку 1990-х ілюзій «демократичного транзиту». Замість очікуваних процесів лібералізації та модернізації, культурно-цивілізаційна специфіка суспільств цього регіону призвела до формування типових авторитарних політичних режимів в найгірших традиціях азійського деспотизму, реставрації по суті традиційної моделі ханської влади з її відсутністю механізмів стримувань і противаг, швидкої деградації індустріального соціуму до середньовічних зразків клановості та трайбалізму, поширення ідей ісламського відродження і релігійного фундаменталізму [10–13].

Таким чином можна стверджувати, що специфіка суспільно-політичних трансформацій в Республіці Киргизстан наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. обумовлена цивілізаційною належністю та соціальною структурою киргизького суспільства, історичними традиціями і рівнем економічного розвитку цієї країни, а також динамікою геополітичних процесів в даному регіоні.

Аналізуючи специфіку пострадянської еволюції Киргизстану, слід особливо зазначити, що вживання сучасної політичної термінології (нація, президентська республіка, парламентська демократія) стосовно цієї країни має доволі умовний характер, оскільки йдеться про кочовий народ, який був комуністичною владою насильно примушений до осілого способу життя («посаджений на землю») менше ніж століття

тому і, відповідно, зберіг потужні «залишки» родоплемінного устрою і феодального ладу. Киргизьке суспільство поділене на племена та роди, серед переважної більшості населення домінує кланова ідентичність і релігійна ментальність, а поширені варварські традиції (наприклад, крадіжка нареченої не як весільний обряд, а справжній масовий кримінальний злочин – близько 15 тис. дівчат щороку, від 20 до 40% усіх шлюбів в різних вікових групах) переконливо засвідчують, що йдеться не просто про анахронізми і «пережитки», а про певну спільноту, що суттєво відрізняється від звичних для нас європейських націй за всіма ключовими показниками.

Населення Киргизстану на кінець 2022 р. становить (приблизно) 6,7 млн осіб. Це населення молоде (медіанний вік 26 років, частка осіб до 40 років близько 65%) і його чисельність швидко зростає (в 1959 р. – 2 065 000, 1970 р. – 2 935 000, 1979 р. – 3 523 000, 1989 р. – 4 258 000, 1999 р. – 4 823 000, нині темпи приросту – 1,63% щороку). Більшість мешканців (73,5%) – киргизи, найбільшою етнічною меншиною є узбеки (14,7%), які живуть переважно на південному заході країни у прикордонних із Узбекистаном районах. Суперечності та конфлікти між киргизами й узбеками неодноразово призводили до масштабних погромів із сотнями вбитих і поранених (найбільш відомі Ошська різанина 1990 р. та зіткнення на півдні Киргизії 2010 р.).

Понад 53% населення Киргизстану зосереджено на півдні (Ошська, Джалал-Абадська, Баткенська області), менше третини (31%) сконцентровано на півночі (Чуйська область і місто Бішкек). Після проголошення незалежності Киргизстану близько 500 000 осіб (переважно слов'янського населення) вийшли з країни, нині частка росіян становить близько 5,5%, а українців – 1%.

Ще за радянських часів Киргизія була однією з найбідніших республік. Розпад СРСР призвів до краху великих індустріальних підприємств (частково через розрив міжреспубліканських господарських зв'язків, частково через масову міграцію фахівців та робітників), тож і досі місцеву економіку визначають сфера послуг, дрібна промисловість і відсталий аграрний сектор. Слабка економіка неспроможна забезпечити людей робочими місцями, тож близько 800 тис. осіб змушені постійно працювати за кордоном (з них близько 500 тис. у Росії), а за межею бідності перебуває чверть населення країни.

З політичного погляду Киргизстан поділений на два традиційні регіони-конкуренти – Південь і Північ – з різною історичною долею та ментальністю населення (переважно світська на півночі, схильна до релігійного фундаменталізму на півдні). Ще до завоювання в XIX ст. Ро-

сійською імперією політичні еліти (беки, баї) Півдня боролись за владу в Кокандському ханстві, натомість очільники Півночі (лідери племені сарибагиш) вважались їх доволі умовними васалами і самі намагались об'єднати усіх киргизів під власною гегемонією.

Сучасна політична система Киргизстану значною мірою сформувалася ще за радянських часів в процесі конкуренції північного чуйсько-іссиккульського і південного ошського кланів. Аби втримати стабільність, Москва мусила постійно балансувати місцеві інтереси й узгоджувати республіканські владні призначення, по черзі змінюючи представників Півдня і Півночі на відповідальних посадах в ЦК і міністерствах. Після здобуття незалежності та зникнення зовнішнього «балансиру» боротьба за владу між кланами Півдня і Півночі лише загострилася, тож від 1992 р. час від часу актуалізуються розмови про громадянську війну і розкол країни на дві частини.

Серед усіх середньоазійських деспотій Киргизстан постає єдиною «демократією» (різні правозахисні організації характеризують політичний устрій країни як «гібридний режим»), на відміну від авторитарних диктатур своїх сусідів. Просто ця «демократія» має середньовічний характер: кожна впливова суспільна група (рід, клан, плем'я) має свою кишенькову партію, яка входить до широкої південної чи північної коаліції.

Відповідно, партійна конкуренція, парламентська боротьба і виборчий процес є цілком реальними політичними механізмами та дозволяють провідним суспільним акторам мирно вирішувати складні питання доступу до влади і матеріальних ресурсів, уникаючи самовбивчої боротьби на знищення та загострення регіонального антагонізму. Саме тому фальсифікація виборів викликає настільки жорсткий і рішучий протест, адже узурпація влади грубо порушує усталений міжклановий консенсус, а кланова гетерогенність соціуму своєю чергою унеможливає консолідацію абсолютної влади в одних руках.

Разом із тим, не слід надто ідеалізувати і захоплюватись киргизькою «демократією», адже суспільно-політичні трансформації в Республіці Киргизстан впродовж останніх десятиліть розвивались у найкращих традиціях трайбалізму, як би кланова боротьба не маскувалася під гаслами «повалення комунізму», «кольорової революції» чи «народного повстання». Слабкість і бутафорський характер багатьох державних інститутів призвели до поширення політичного впливу різноманітних мафіозних угруповань, внаслідок чого будь-який місцевий клан цілком заслуговує на прикметник «кримінальний», а наркотрафік і виробництво марихуани (оспівана в піснях Чуйська долина) вже давно сягнули промислових обсягів. Призначення близьких родичів, представників

«оточення» (друзі «сім'ї», водії, тілоохоронці) та кримінальних «авторитетів» на високі державні посади перетворилось в усталену і навіть буденну практику функціонування киргизької кланової «демократії».

Сама Історія засвідчує надзвичайну нестабільність політичного устрою Киргизстану. За 30 років незалежності відбулись вже три повномасштабні «революції» (2005, 2010, 2020 рр.), і це навіть не враховуючи 11 конституційних референдумів, які завжди передували змінам Конституції [14].

Уже перший президент Киргизстану Аскар Акаєв, який прийшов на цю посаду як колишній голова Академії наук Киргизької РСР і спочатку видавався для всіх ключових політичних сил прийнятною та компромісною фігурою, п'ять разів (в 1994, 1996, 1998, 2001 і 2003 рр.) ініціював перегляд Конституції 1993 р. задля збільшення своїх повноважень. Пострадянські ЗМІ часто-густо яскравими барвами змальовували особу представника північного клану Акаєва з племені сарибагиш як «ліберала і демократа», «киргизького академіка Сахарова», «вченого-дисидента на політичному Олімпі» та «філософа на царському троні», проте його правління нічим принципово не відрізнялося від авторитарних колег із інших центральноазійських республік – недопущення до виборів і вимушена еміграція політичних конкурентів, репресії проти громадських активістів та журналістів, фаворитизм і волюнтаризм. Якщо в перші роки свого правління Акаєв до певної міри намагався проводити зважену і компромісну політичну лінію, то з часом узурпація влади, непотизм, бізнес-преференції та «сімейна» корупція призвели до загострення політичного протистояння з іншими впливовими кланами на тлі посилення соціально-економічної напруги в суспільстві, зруйнувавши хитку політичну стабільність.

«Червоною лінією» для Акаєва стала фальсифікація його прихильниками парламентських виборів у лютому 2005 р. та відверті наміри піти на четвертий президентський термін. Опозиція, яка взагалі не потрапила до парламенту, оскільки «програла» партії, членами якої були діти Акаєва, влаштувала масштабні акції протесту, що дістали назву «Тюльпанової революції», в результаті чого Акаєву довелося тікати з країни. Тут особливо слід відзначити, що проти президента виступили численні впливові політики, авторитетні бізнесмени, лідери кримінального світу (значною мірою це різні назви для одних і тих самих осіб) як Півдня, так і Півночі.

Після революції до влади прийшла строката «коаліція колишніх» – тих політичних і громадських діячів, що конфліктували з президентом і були відсторонені Акаєвим від влади та фінансових потоків. З метою

уникнення проблеми можливої узурпації влади у майбутньому та намагаючись запобігти розколу країни на дві частини, лідери Північної і Південної коаліції кланів спробували дійти компромісу: в президенти на позачергових виборах балотується Курманбек Бакієв (Південь), який після перемоги має призначити Фелікса Кулова (Північ) прем'єр-міністром. За цією домовленістю Бакієв отримував владу над армією, правоохоронними органами та зовнішньою політикою, а Кулов формував майбутній уряд, визначав економічну політику та контролював призначення губернаторів областей, голів районних адміністрацій та мерів міст.

Сторони дотримали обіцянок, проте вже за рік після свого обрання президент Бакієв вступив у жорсткий конфлікт із власним прем'єром і головою парламенту. Позбавивши їх посад, Бакієв 21 жовтня 2007 р. провів референдум з нової редакції Конституції (76,1% «за»), котра де-факто встановлювала владну модель президентської республіки, а посада прем'єр-міністра скасовувалась узагалі. Наступного дня після референдуму Бакієв розпустив парламент, звинувативши депутатів у спробі «парламентського перевороту» та втручанні в сферу компетенції інших гілок влади.

На парламентських виборах 16 грудня 2007 р. пропрезидентська партія «Світлий шлях» отримала максимальну кількість місць (всі опозиційні партії були позбавлені мандатів), а вже 23 липня 2009 р. сам Бакієв здобув блискучу «перемогу» на президентських виборах, набравши 77% голосів виборців. Захопивши всю повноту влади, Бакієв дуже швидко перевершив свого попередника, відверто лобіюючи інтереси власного клану, призначаючи близьких родичів на відповідальні посади та здійснюючи протекцію «сімейному» бізнесу на тлі вкрай низького рівня життя переважної більшості населення.

Цілком природно, що вже наступного 2010-го року масові заворушення у м. Талас дали старт новій революції в Киргизстані. Спроби «сил безпеки» потопити заколотників у крові (за офіційними даними було вбито 84 особи, поранено близько 1,5 тис.) зазнали закономірного фіаско, тож уже Бакієву довелось тікати спочатку на Південь, а невдовзі і з країни.

Намагаючись запобігти повторенню пройденого, тимчасовий уряд на чолі з Розою Отумбаєвою провів референдум щодо нової редакції Конституції. Форма правління змінювалася на парламентську республіку, кількість депутатів було збільшено з 90 до 120 (причому жодна партія не могла розраховувати зайняти більше 65 місць), повноваження президента суттєво скорочено, а термін його правління обмежено однією каденцією у 6 років без права переобрання.

Обраний за цією Конституцією представник північного клану Алмазбек Атамбаєв став першим і поки що єдиним президентом Киргизстану, який добровільно пішов з посади по завершенні терміну своїх повноважень, а не був скинутий в результаті народного повстання. Щоправда, це все одно не врятувало його надалі від серйозних неприємностей.

У внутрішній політиці Атамбаєв хоч і намагався запустити кілька глобальних проєктів розвитку країни, загалом дотримувався стандартів поведінки своїх попередників – його колишній водій за 6 років президентства свого патрона потрапив до рейтингу 100 найбагатших осіб Киргизстану, родичі та друзі отримували посади й економічні преференції, особисті тілоохоронці підозрювались у замовних вбивствах.

Завершуючи президентський термін, Атамбаєв прагнув цивілізовано передати владу своєму багатолітньому політичному союзнику і близькому другу Сооронбаю Жеєнбекову (представникові Півдня), який був зобов'язаний йому своєю політичною кар'єрою. Щоб перестрахуватись, у 2016 р. Атамбаєв через референдум укотре змінив конституцію, позбавивши президента частини повноважень на користь прем'єр-міністра і депутатів парламенту.

Утім, цей «хитрий план» дуже швидко зазнав фіаско. Хоча після того, як обраний ним наступник переїграв в 2017 р. на президентських виборах, Жеєнбеков своїм першим указом нагородив Атамбаєва найвищим ступенем відзнаки Киргизстану – Герой Киргизської Республіки. Проте вже за кілька місяців відносини між ними серйозно зіпсувалися, а його протеже вийшов з-під контролю. Як розповідав в одному з інтерв'ю Жеєнбеков, колишній президент волів бачити в його особі власну маріонетку – залежну і несамостійну, тоді як сам він плекав інші наміри.

Дуже швидко конфлікт від гострих публічних заяв перейшов у політичну, юридичну й економічну сфери. Жеєнбеков розпочав послідовний наступ на бізнес клану Атамбаєва і в 2019 р. колишнього президента позбавили недоторканності та ув'язнили на 11 років за звинуваченням у корупції та інших майнових злочинах [15], його сестра отримала 9 років з конфіскацією майна, також чимало інших відомих політиків і колишніх чиновників потрапило за ґрати. Таким чином Жеєнбеков за допомогою репресій і політичних комбінацій спробував підпорядкувати політичне поле країни та консолідувати всю повноту влади у своїх руках.

Ну і вже традиційно, фальсифікація парламентських виборів в жовтні 2020 р. (з 2,8 млн виборців понад 500 тис. осіб взяли «відкріпні» талони для голосування на інших ділянках), коли дві третини місць отримали дві пропрезидентські партії, а опозиціонери залишилися поза парламентом, завершилась новою революцією.

СаDIR Жапаров (представник північного клану), який в результаті революції вийшов з колонії на свободу, негайно шляхом сумнівної юридичної процедури був призначений на посаду прем'єр-міністра, а 10 січня 2021 р. переміг на позачергових президентських виборах. Того ж року він ініціював перегляд Основного закону на конституційному референдумі («за» 81%). Знову відбувся перехід від парламентської до президентської моделі правління, кількість депутатів було скорочено зі 120 до 90, задля ослаблення парламенту утворено суспільно-громадське представницьке зібрання – народний Курултай, який збирається за ініціативи президента, а самому президентові суттєво розширено повноваження і дозволено обиратись на два терміни (по 5 років) підряд. Опоненти Жапарова вже встигли звинуватити президента в узурпації влади та охрестили його творіння «Ханституцією» [16], тож найближче політичне майбутнє Киргизстану видається доволі прогнозованим.

Підсумовуючи, можна констатувати формування усталеного циклу суспільно-політичного життя Киргизстану. В результаті революційних подій лідер широкої коаліції кланів Півночі або Півдня приходить до влади, починає процес формування власного авторитарного режиму, втрачає підтримку своїх союзників, а невдовзі і владу в результаті революції. Кланова гетерогенність киргизького соціуму унеможлиблює консолідацію абсолютної влади в одних руках.

Практичний досвід спроб цивілізованого транзиту влади і реалізації політичних компромісів в Киргизстані засвідчує їхню виражену проблемність головне через слабкість і бутафорський характер державних інститутів, специфіку місцевої політичної культури, історичні традиції, особливості національного (а також регіонального) менталітету та структури соціуму.

Таким чином, кланова модель Киргизстану не є функціональною демократією, навіть на тлі її молодих пострадянських зразків (Україна, Грузія, Молдова тощо). З одного боку, вона, м'яко кажучи, не вражає своєю стабільністю й ефективністю, а з іншого – йдеться про азійське суспільство, що має дуже мало спільного з європейськими стандартами. Можна рекомендувати лише звернути увагу на десятки тисяч етнічних українців, які через різні причини залишилися в цій країні та розробити комплексну програму (від фінансової допомоги репатріантам до полегшення бюрократичних процедур набуття українського громадянства) повернення їх на Батьківщину.

Використані джерела та література:

1. Lijphart A. The Southern European Examples of Democratization: Six Lessons for Latin America. *Government and Opposition*. 1990. № 25. P. 68–84.
2. Di Palma G. Why Democracy Can Work in Eastern Europe? *Journal of Democracy*. 1991. № 1. P. 28–43.
3. Freedom in the World: The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties. 1994–1995. New York: Freedom House. 695 p.
4. Brzezinski Z. The Grand Failure: The Birth and Death Communism in the Twentieth Century. New York: Collier Books, 1990. 304 p.
5. How to Establish a Democracy or Improve the One You Now Have: A Practical Guide for Developing Essen. Ed. by W.E. Boek. Arlington: College of Democracy, 1993. 414 p.
6. Diamond L. Promoting Democracy in the 1990-s: Actors and Instruments, Issues and Imperatives. A Report to the Carnegie Commission on Preventing Deadly Conflict. Carnegie Corporation of New York, 1995. December. 75 p.
7. The Global Resurgence of Democracy. Ed. by Larry Diamond and Marc F. Plattner. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1993. 336 p.
8. Huntington S. The Third Wave. Democratization in the late Twentieth Century. Norman and London: University of Oklahoma Press, 1991. 366 p.
9. Fukuyama F. The End of History and the Last Man. New York: The Free Press. A Division of Macmillan, Inc., 1992. 464 p.
10. Трансформаційні перетворення у країнах пострадянського простору: проблеми та виклики. Науково-аналітична доповідь. А.І. Кудряченко (кер. авт. колективу), В.В. Солошенко, О.Ф. Деменко, Т.О. Метельова, П.Ф. Вознюк [та ін.]. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2021. 232 с.
11. Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору: монографія / за ред. к.і.н., доц. А.Г.Бульвінського. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2017. 288 с.
12. Інтеграційні виміри трансформації пострадянського простору: монографія за редакцією кандидата історичних наук, доцента А.Г. Бульвінського; передмова доктора історичних наук, професора, член-кореспондента НАН України А.І. Кудряченка; ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. 560 с.
13. Цивілізаційні засади трансформаційних процесів на пострадянському просторі / за заг ред. канд. іст. наук, доцента А.Г.Бульвінського / ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2018. 208 с.
14. Не опять, а снова. Каждая новая власть страны переписывает Конституцию. URL: https://24.kg/vlast/188345_neopyat_asnova_kajdaya_novaya_vlast_stranyi_perepisyvaet_konstitutsiyu/
15. 11 лет тюрьмы для экс-президента: как Атамбаев провалил операцию «Преемник». URL: <https://www.dw.com/ru/11-лет-тюрьмы-для-экс-президента-как-атамбаев-провалил-операцию-преемник/a-53941735>
16. «Stop ханституция». Возле Белого дома проходит митинг против новой Конституции и за роспуск парламента. URL: <https://limon.kg/ru/news:74001?from=limon&place=search&sth=84e5a65d9540005e76a63edd1a00311b>